

᠑ᠶᠠᠮᠠᠨᠢ

البيبي^ء

البيبي

ӘЛІПБИ

Älɪɓbi

ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫҚ
АНЫҚТАМАЛЫҚ

ARDA+7

Алматы
2020

*Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
Тіл саясаты комитетінің тапсырмасы бойынша
«Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың
2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы»
аясында шығарылды*

Құрастырушылар алқасы: Е. Тілешов, Л. Есбосынова, Н. Аитова,
С. Омарова, Б. Ысқақ, Г. Мамырбек, А. Қожахмет (жауапты редактор)

Ә55 ӘЛПБИ. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Арда+7», 2020. – 368 бет.

ISBN 978-601-7355-75-3

Энциклопедиялық анықтамалықта әліпби, емле және дүниежүзіндегі жазу түрлері мен тілдің дыбыстық жүйесіне қатысты терминдер қамтылған. Жазудың тарихы, даму үрдісі және қазіргі күйі туралы мол мәліметтер топтастырылған. Сонымен бірге тіл білімі ғылымының осы салалары бойынша еңбек жазған ғалымдар туралы да деректер берілген.

Кітап ғалымдарға, әдіскерлерге, тіл саласының мамандарына, оқытушыларға, студенттерге, магистранттарға, докторанттарға, жалпы осы тақырыпқа қызығушылық танытқан барша қауымға арналады.

ӘОЖ 80/81
КБЖ 81.2-8

© «Шайсұлтан Шаяхметов атындағы
«Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-
практикалық орталығы» КеАҚ, 2020
© «Арда + 7», 2020

семиологияны таңбаларды зерттейтін ғылым ретінде атай отырып, лингвистиканы семиологияның бөлігі деп қарастырды.

Сөз ағымы – мағыналық қатынастағы сөздер тобы және сол арқылы берілетін ой желісі. С.а. дұрыс дыбысталып, бөліктерге дұрыс бөлінуі тиіс. С.а. мүшелеуде тыныстау заңдылықтары да ерекше рөл атқарады. С.а. ырғақпен байланысты да қарастырылады. Зерттеушілер сөз ағымының бірнеше бірліктерін атап көрсетеді: 1/бунақты сөз немесе фонетикалық сөз; 2/ырғақты топ; 3/синтагма; 4/сөйлем. Бұл бірліктерді ажыратуда екпін мен кідірістің қызметі ерекше көрінеді. Сонымен қатар С.а. топтарды бір-бірімен байланыстыруда интонацияның әуен, қарқын, дауыс қаттылығы (интенсивтілік) секілді компоненттері де қатысады. С.а. синтагма, сөйлем кідіріс арқылы ерекшеленіп, «қос таяқшамен» // таңбаланса, ырғақты топ «доға» таңбасымен бірігеді.

Сөз просодикасы – сөз құрылымына сөздік екпін, тон және сингармонизм жатады; морфологиялық құрылым қопарылмалы, жадағай және жалғамалы болып жіктеледі.

Сөздік екпін – сөз құрамындағы бір буынның басым айтылуы, үнді-европа тілдеріне (орыс) тән фонологиялық бірлік, сөз мағанасын өзгертіп те отырады: *за 'мок- 'замок* т.б.

Сөздің аяғы – сөздің соңы. Ғалым жұрнақ сөз соңындағы дыбыстарға қарай жалғанатынын ескертеді: *Жұрнақ «ма»*. Бұл жұрнақ түбір сөздің аяғы дауысты я жарты дауысты дыбыс болса яки «р», «л» болса, осы «ма» күйінде жалғасады. Мыс., *сана – санама, тасы – тасыма, ту – тума, сау – саума, жай – жайма, қыр – қырма, сал – салма*. Түбір сөздің аяғы ұяң дыбыс болса, «ма» орнына «ба» болып жалғасады. Мыс., *жаз – жазба, оң – оңба, жон – жонба*. Түбір сөздің аяғы қатаң болса, «ма» орнына «па» болып жалғасады. Мыс., *бас – баспа, ат – атпа, ақ – ақпа, жап – жаппа, аш – ашпа*.

Сөздің тұлғасы – сөздің бітімі, жеке күйіндегі тұрпаты, басқа сөздердің ықпалына ұшырамай, жеделдік, тұтастық жоқ кездегі қалпы. Мыс., «*Тұрғанбай*», «*Қара-көз*», «*Сылаң қыз*» т.с.с. А.Байтұрсынұлы С.т. мен тұрпаты бірдей болмайтынын ескерте келіп: «Тұлғасы бірдей сөздердің тұрпаттары басқа болуы мүмкін. Мыс., «*Тұрғанбай*» – «*Тұрғамбай*» деген сөздердің тұлғалары бірдей, тұрпаттары бірдей емес», – деп жазады. Мұндай орында айтылудың дұрыс-бұрысына қарау керектігін ескертеді. Дұрысы – «*Тұрғамбай* емес, «*Тұрғанбай*». Сондықтан жазғанда «*Тұрғанбай*» деп дұрыс тұрпатымен жазамыз.

Сөздің тұрпаты – басқа сөздермен тіркескен қалпында, қос сөздерде, қосарлап айтқан сөздерде дауыс жеделдігі мен дауыс тұтасуынан болатын сөздің өзгерісі. Ғалым қос сөздерде, қосарлап айтқан сөздерде дауыс жеделдігі мен дауыс тұтасуынан болатын тұрпат өзгерісіне қарамай, жеделдік, тұтастық жоқ жеке күйіндегі тұрпатымен жазу керектігін ескертеді. Мыс., «*жүг-аяқ*» деген сөзді

«жүк-аяқ» деп, «Қарагөз» дегенді «Қара-көз» деп, «Сылаңғыз» дегенді «Сылаң қыз» деп жазамыз.

Сөздің үнді болуы – дауысты дыбыстар көп келген сөз. А.Байтұрсынұлы «ұ», «ү», «і» дыбыстары дауысты болғанмен, үні аз екенін айтады. Ғалым әуезді сөз бен әуезсіз сөзді сипаттау үшін «шамалы» деген сөз бен «шанышқы» деген сөзді өзара салыстыра келіп, «шамалы» сөзі құлаққа жағымды екенін айтады да оның себебін: «1) ішіндегі дыбыстардың бірі дауыссыз болғанда, екіншісі дауысты болып, реттеліп келіп тұрғанынан; 2) дауысты дыбыстар ішінде көп болғандықтан, сөздің үнді болып шыққанынан» деп түсіндіреді.

Сөздің үнсіз болуы – дауыссыз дыбыстар көп келген сөз. Сөз ішінде бұлар көп келгенде де сөздің үні кем болып шығады және кей сөздің ішінде қай дыбысы болса көп келеді де кей сөздің ішінде аз келеді. Сөз әуезділігі жағынан мұның да мәні көп болады. Ғалым әуезді сөз бен әуезсіз сөзді сипаттау үшін «шамалы» деген сөз бен «шанышқы» деген сөзді өзара салыстыра келіп, «шанышқы» сөзі құлаққа жағымды болмайтынын ескертеді. Себебі «шанышқы» деген сөзде «1) дыбыстар реттеліп, бірі дауысты болғанда, екіншісі дауыссыз болып келіп отырған жоқ; 2) дауысты дыбыстары аз, сондықтан мұның үні жатық емес, мол да емес» екенін айтады. Яғни, үні кем, жатық болмаған соң «шанышқы» сөзі құлаққа жағымсыз болып естілетінін ескертеді.

Сөзтаным – дыбыстардың (буындардың) басын құрап бүтін сөз етіп тұратын лингвистикалық заңдылық. Әлем тілдеріндегі С. түрлері: үнді-европа (орыс т.б.) тілдерінде сөздік екпін болып табылады, егер сөздік екпін дұрыс қойылмаса не сөздің мағанасы өзгеріп кетеді, не сөздің айтылымы бұзылады; буыншыл тілдерде (қытай т.б.) сөздің тон (әуен) дегейі болып табылады, сөздің әуен деңгейі дұрыс тұрмаса не сөздің мағанасы өзгеріп кетеді, не сөздің айтылымы бұзылады; жалғамалы тілдерде (түрік тілдерінде) үндесім (сингармонизм) болып табылады, егер сөздің өнбойында бірыңғай әуезі дұрыс сақалмаса сөздің мағанасы өзгеріп кетеді, не сөз дұрыс айтылмайды.

Сөйлеу (сөз) дыбыстары – адамның күрделі артикуляциялық қызметінің нәтижесінде пайда болатын сөйлеу (сөз) тізбегінің ең шағын бірліктері. С.д. тілдің ең шағын бірлігі – фонемаға катысты болғандықтан, сегменттік (сөйлеу тізбегінің жіктелетін элементтері, бөлшектері) құралдарға жатады. Дыбыстық құралдардың тон, екпін, интонация сияқты түрлері буын, сөз, синтагматерізді неғұрлым көлемді тіл бірліктеріне катысты болып келеді. С.д. сипаттауда олардың артикуляциялық, акустикалық, перцептивтік (қабылдау) қызметі жан-жақты ескеріледі. С. д. артикуляциясы жағынан 2 топқа – дауысты, дауыссызға бөлінеді. Бұл екеуінің ең маңызды айырмасы дауыстылардың буын жасай алатындығында, буынның ең жоғарғы сатысы – дауысты дыбыс. С.д. артикуляциясы 3 фазадан не күйден тұрады: экскурсия (1-фаза, сөйлеу органдарының дыбысты айтуға ауысқан, бейімделген кезі), тоқталыс (2-фаза, выдержка, сөйлеу органдарының дыбысты айтуға дайын кезі), рекурсия (3-фаза, сөйлеу органдарының бастапқы қалыпқа келіп, келесі дыбысты айтуға ауысқан кезі). С.д. акустика жағынан дыбыстардың